

ԼԵՎՈՆ ԽԱԶԵՐՅԱՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐԻ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ
ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋԸ

Դեռևս վաղ միջնադարից, ինչպես թարգմանական հարուստ գրականության ստեղծումով, այնպես էլ սեփական մատենագրության աննախընթաց ծավալմամբ Հայաստանում առկա էր գրավոր արտադրանքի հսկայական ժառանգություն: Ընդգրկել այդ բոլորը ուսումնական ծրագրերում՝ ոչ միայն անպատակահարմար էր, այլև՝ անհնարին: Բնականաբար սուր անհրաժեշտություն էր զգացվում դասդասել և առանձնացնել ուսումնական նպատակների համար մատենագրական երկերը ըստ իրենց բնույթի:

Հրատապ նշանակություն ունեցող այս հարցը ժամանակին շատ է հուզել միջնադարի հայ տեսական մտքի ներկայացուցիչներին: Այդ առնչությամբ որոշակի ջանքեր են գործադրվել. ձևակերպվել են առանձին բմբունումներ՝ «լայն», «նուրբ», «սուրբ», «արտաքին» և «վարդապետական» մատյանների մասին, կազմվել են հատուկ մատենագիտական ցանկեր՝ համապատասխան այդ բմբունումների, որոնց հետազոտումը, անշուշտ, կարևոր նշանակություն ունի մասնավորապես մեր առաջադիր խնդրի լուսարանման առումով: Իրականում, հենց այդ մատենագիտական տերմինների տակ խմբավորվել են գրքագիտական ցանկեր, որոնք ծրագրային նշանակություն են ունեցել միջնադարի մեր ուսումնական կենտրոններում, բնդ որում, ոչ միայն որպես ստուգված առարկայական դասընթացներ, այլև իբրև գրագարանների համալրման անհրաժեշտ մատյաններ, որոնց ձեռք բերումն ու գրչագրումը առաջին կարգի կարևորություն էին ներկայացնում¹:

Սույն հոդվածում սահմանափակվելու ենք, հիմնականում, գիտա-ուսումնական նպատակով միջնադարի հայ մատենագրության մեջ մշակված և դպրության մեջ լայն կիրառություն գտած մատենագիտական ցանկերի՝ «լայն», «նուրբ», «արտաքին», «սուրբ» և «վարդապետական» գրքերի բննությամբ:

1. «Լայն գրեանք»:— Իբրև մատենագիտական տերմին «լայն գրեանք» բառակապակցությունը առաջին անգամ կիրառություն է գտել Սանահինի ուսումնագիտական կենտրոնի ուսուցչապետ Արասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց գիրք» աշխատության մեջ: Ի դեպ, բնութագրական է XIII դ. այս հեղինակի խնդրո առարկա երկի վերնագիրը՝ «Պատճառ լայն և նուրբ գրեանց», որ նշանակում է «լայն և նուրբ գրքերի առաջացման շարժառիթը»², որն ըստ

¹ Տե՛ս Մ. Թեր-Մովսեսյան, История перевода Библии на армянский язык, С. Петербург, 1902, էջ 230:

² Նկատենք, որ բանասիրության մեջ «պատճառ» բառի մատենագիտական բմբունումը երկու կերպ է բնկալվել տարբեր հեղինակների կողմից: Այսպես, օրինակ, Ն. Ակինյանը մեկնում է այն իբրև սոսկ «շարժառիթ» («Մատենագրական հետազոտություններ», հ. Ա, էջ 12): Բայց գրանով

էութեան բովանդակում է մատենագիտական տեղեկութիւններ «լայն» և «նուրբ» կոչված երկերի մասին:

Կառուցվածքային տեսակետից «Պատճառաց գիրքը» բաղկացած է երեք հիմնական մասերից.

ա) Հին կտակարանի մատյաններն ու նրանց վերաբերյալ մեկնութիւնները (թթ. 3ա-143ա).

բ) «Նուրբ գրքեր» (թթ. 143ա—186ա). այս հատվածն իր մեջ բնոյշ է անտիկ շրջանի և հայ միջնագարի խոշոր իմաստասերների փիլիսոփայական, տրամաբանական, ճարտասանական ու բերականական աշխատութիւնները, ինչպէս և, աստվածաբանական տերմինաբանութեամբ՝ «հայրախոսութիւնն» (Patrologie) ու «հայրագիտութիւնը» (Patristic—իմա՝ եկեղեցու հայրերի մասին՝ նրանց կյանքի ու գործունեութեան վերաբերյալ գրականութիւն):

գ) Նոր կտակարանի մատյանները (թթ. 186բ—376ա):

Ընդամենն, պատկերացում կազմելու համար մատենագիտական սույն երկի բնոյշ կամ լայն ծիրի մասին, հարկավոր է աչքի առաջ ունենալ ոչ միայն հոգվածների կամ գլուխների բնահանուր քանակը, այլև, մասնավորապէս, մեկնաբանվող մատյանների բնահանուր քանակը: Այսպէս, առաջին բաժնում բնահարկվում են 36 անուն գիրք, երկրորդում՝ 102 անուն գիրք, երրորդում՝ 28 անուն գիրք, ընդամենը՝ 166 անուն գիրք: Իսկ հոգվածների բնահանուր քանակը կազմում է 196: Ի դեպ, հոգվածների և բնահարկված գրքերի քանակների տարբերութիւնը պատճառաբանվում է նրանով, որ շատ անգամ միևնույն գրքի վերաբերյալ մատենագիտական տեղեկութիւնների ամբողջականացման համար արված են մեկից ավելի հոգվածներ, որոնք զրկված են տարբեր հեղինակների կողմից:

Այսպէս, ուրեմն, «լայն գրքեր» մատենագիտական տերմին-հասկացութեամբ բնորոշվում են «Պատճառաց գրքի» առաջին և երրորդ բաժինների ամբողջութեամբ, որոնք իրենց մատուցման մեթոդական բնույթով ու ծրագրային միտվածութեամբ, ըստ էութեան, ներածուրջում են հանդիսանում աստվածաբանական դասընթացի, ի մասնավորի՝ Աստվածաշնչի համար: «Այս գիրքը իւր բովանդակութեամբ խիստ հետաքրքրական է նախ և առաջ աշն պատճառով,— գրում է հմուտ բանասեր Կ. Տեր-Մկրտչյանը,— որ նա ներկայացնում է մի փորձ համառօտ ծանօթութիւն տալ Հին և Նոր կտակարանի բոլոր գրուածների ծագման և նշանակութեան մասին, այսինքն տալ մօտաւորապէս այն բանը, ինչ որ արդի աստուածաբանութեան մէջ Հին և Նոր կտակարանի ներածութիւն է կոչուում»³: Այս հետեւութիւնը ճիշտ է, իհարկէ, ոչ թէ բնահարկվող ամբողջ աշխատութեան, այլ միայն ու միայն նրա «լայն գրքերի», այն է՝ առաջին և երկրորդ բաժինների համար:

2. «Նուրբ գրեանք»:—Այս բնույթի գրքերի դատորոշումը գալիս է դեռևս

վերնագրի իմաստը լրիվ չի բացահայտվում. ինչ է նշանակում «լայն և նուրբ գրքերի շարժառիթը» («Պատճառ լայն և նուրբ գրեանք»): Բանասեր Թ. Իշխանյանը, ելնելով բնահարկվող աշխատութեան բովանդակութեանից ու բնույթից, ավելի ճիշտ է մեկնում այն. «Ամեն մի գլուխ նվիրված է մի գրքի,— գրում է նա,— և սկսվում է «պատճառ: բառով, որ նշանակում է ծանօթութիւն, գրքի գրման շարժառիթի բացատրություն, նաև գրքի մեկնություն. այսինքն՝ ավյալ գրքի ծանօթութիւնն ու մեկնութիւնը» («Հայ մատենագիտութեան պատմութիւն», Երևան, 1964, պրակ Ա, էջ 81): Բայց անհստային ստուգադուր ընթացման համար կառաջարկեինք «պատճառ» տերմինը աշխարհաբարով թարգմանել: «առաջացման շարժառիթ»:

³ «Արարատ», 1895, էջ 148 (բնոյշումը մերն է—Լ. Խ.):

XII դ. ականավոր իմաստասեր, տոմարագետ, նաև մատենագետ Հովհաննես Սարկավազից: Այդ առթիվ Կիրակոս Գանձակեցին կարևոր մի տեղեկություն է հայտնում այն մասին, որ Սարկավազը «...գրեաց և օրինակս ստույգ գրոց»⁴: Այդ նշանակում է, որ Սարկավազը հավաստի և հանձնարարելի գրքերի ցուցակ է թողել ուսումնականներին՝ իրրև ուսումնա-գիտական ժառանգություն: Այդ հակիրճ տեղեկությունը, սակայն, առավել հանգամանորեն և Սարկավազի մատենագիտական ցուցակի մեջբերումով ներկայացնում է Մխիթար Այրիվանեցին: Բացի դրանից, Այրիվանեցին միաժամանակ հայտնում է, որ ինքը, ըստ Սարկավազի մատենագիտական ցուցակի («Կարգադրութիւնը»), մի գրչագրում է ամփոփել նրա հանձնարարած բոլոր մատյանները՝ ընդօրինակելով դրանք 170 օրվա ընթացքում: «Կարգադրութիւնը գրոց սրբոց որք ստուգարանեցան ի Սարկավազ վարդապետէն,—հայտարարում է նա,— և գրեցան յինէն ի տէր Մխիթար վարդապետէս պատմագրէ ի մին տուփ յաւուրս ՃՀ (170)»⁵, որից հետո Այրիվանեցին բերում է Սարկավազի մատենագիտական ցուցակը հետևյալ կարգով. ա) Նոր կտակարանի, բ) Հին կտակարանի և գ) «նուրբքն» կոչվող գրքերը⁶: Ի դեպ, գրչագրում «նուրբքն» գատորոշումը արվում է ինչպես Հին կտակարանի մատյաններից հետո, որպես առանձին բնույթի երկերի սկզբում՝ բնութագրող վերնագրի հանգամանքով, այնպես էլ թվարկված «նուրբք» գրքերի վերջում՝ «Ահայ կատարեցան նուր գրեանքն, յիշեա մեղաւորս»⁷:

Ղ. Ալիշանը, ըստ արժանվույն գնահատելով Սարկավազի մատենագիտական այս ցուցակը ընդհանրապես միջնադարի ուսումնագիտական կյանքի համար նրա ունեցած բարերաստիկ նշանակության տեսակետից՝ ինչպես ուսումնական հարաբերականորեն կայուն ծրագիր ստեղծելու, այնպես և մատենագրական երկերի միասնական ցանկ առաջագրելու իմաստով, գտնում է, որ Սարկավազը հայ մատենագրության մեջ հիշվելու միանգամայն արժանի կլիներ միայն իր «Կարգադրութիւնը սուրբ գրոց»-ով, եթե նույնիսկ ուրիշ գիտական ժառանգություն թողած չլիներ: Այդ առթիվ նա գրում է. «Այս կարևոր աշխատութիւնս (իմա՝ «Կարգադրութիւնը»-ը—Ղ. Ա.), որ իհարկէ շատ տարիներու ալ կարօտ էր՝ կ'արժէր Սարկավազայ մեծ յիշատակ մը թողլու՝ եթէ ուրիշ յիշատակ այլ չունենայ»⁸:

Բանասիրական հետադրությունները ցույց են տալիս, որ Մխիթար Այրիվանեցու միջոցով մեզ հասած Սարկավազի մատենագիտական ցուցակը, այնուամենայնիվ, կրել է մասնակի երկու կարգի փոփոխություն. ա) Արիստոտելի «Աշխարհաց»-ից հետո նշված վերջին 10 հեղինակների բոլոր աշխատություններն էլ հետագայի ավելացումներ են՝ ուրիշների կողմից, բ) բուն մասում՝ ժամանակագրորեն անհարիր մի քանի աշխատությունների առկայությունը արվել է հենց Այրիվանեցու կողմից. «...Բայց Մխիթար հոս մեզ անփոփոխ չի ընծայեր Սարկավազի կարգադրութիւնըրը,—գրում է Ն. Ակինյանը:—Այսպէս, Մխիթար ի կարգին նշանակած է Եւագրեայ գրոց թուոյն մէջ Հարիւրաւորքը յարակիցներով, զորոնք Վարդան թարգմանած է ժԳ. դարուն. Պրսկզի Լուծ-

⁴ Կիրակոս Գանձակեցի. Պատմություն հայոց, Երևան, 1964. աշխատասիրություն մ. Կ. Մելիք-Թահնջանյանի, էջ 113:

⁵ «Մխիթարայ Այրիվանեցու պատմութիւն ժամանակագրական», ի յոյս ընծայեց Ք. Պ., Թ. Պետերբուրգ, 1867, էջ 33:

⁶ Անդ, էջ 33—36:

⁷ Մաշտոցյան մատենագրան, ձեռ. N 582 ք. 40ա:

⁸ Ղ. Ալիշան, Տուրիկը Հայրենեաց, Վենետիկ, հ. Բ, 1921, էջ 256:

մունքը, որուն թարգմանիչն Միմէոն Գառնեցին է նույնպէս ժԳ. դարուն, որոնք բացարձակապէս չէին կրնար ծանօթ ըլլալ Սարկաւագի ժԲ դարուն: Մխիթար փոխած է Սարկաւագեան «Կարգադրութիւնքն»՝ նաև աւելցնելով մեկնողական գրքեր, որոնք չեն վերաբերիր «նրբերուն»: Աչքի դարնող փոփոխութիւն է նաև Բարձրացուցէք ճառին դասելն լալն գրոց մէջ, որ նուրբերու խմբէն է...»⁹:

Ռ. Իշխանյանը հիմնավոր կերպով ապացուցում է ն. Ակիւնյանի առաջ քաշած ենթադրութեան ճշտութիւնը՝ փաստարկելով, որ Սարկավագի ցուցակի «նուրբերի» բաժնում ժամանակագրականորեն անհարիր աշխատութիւնների համատեղումը կատարված է Մխիթար Այրիվանեցու (և ոչ ուրիշի) ձեռքով, մանավանդ, որ այդ աշխատութիւնները արտացոլված են նաև Այրիվանեցու սլաւարաստած ձառնարկում: «...նուրբ գրքերի ցուցակի հիմնական մասում (Արիւստոտելի «Աշխարհաց»-ից վեր) եղած հասարակագիտական շրջանի թարգմանութիւնների անունները, — պարզաբանում է նա, — ավելացված պետք է լինեն Մխիթար Այրիվանեցու կողմից, քանի որ տեղ են գտել նաև վերջինիս կազմած ձառնարկում...»¹⁰:

Մատենագիտական ցուցակում Սարկավագի կողմից կիրառութիւն գտած «նուրբ» գրքերի տարբերակումը քաղաքացիական իրավունք է ձեռք բերում ինչպէս հետագայի մատենագիտական աշխատութիւններում ու ցուցակներում, այնպէս և ուսումնականների շրջանում:

Սարկավագի մատենագիտական ցուցակի հետևողութեամբ XIII դ. հրատարակ է գալիս Արասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց գիրք» աշխատութիւնը, որը, ինչպէս վերը ասվեց, նվիրված է «լալն» և «նուրբ» գրքերի ուսումնասիրմանը:

Սույն աշխատութիւնը նշանակալի է նրանով, որ, ի տարբերութիւն Սարկավագի «Կարգադրութեան», ոչ թե մատենագիտական ցուցակ է «լալն»¹¹ և «նուրբ» գրքերի վերաբերյալ, այլ տեսական ուսումնասիրութիւն է յուրովի տեսակի՝ հենց այդ տերմինների տակ ըմբռնված երկերի բնույթի, ստեղծման հանգամանքների, ժամանակաշրջանի և ընդգրկման տարողութիւնների, նրանցից յուրաքանչյուրի արժեքավորման ու նշանակութեան, նրանց հեղինակների կենսագրական տվյալների և այլնի մասին:

Այս բոլորով հանդերձ, ընդգծելով նշված աշխատութեան և «Կարգադրութեան» միջև եղած որակական տարբերութիւնը, հարկ է մատնանշել նաև նրանց առնչութիւնը ընդհանրութեան առումով. արդյոք կա՞ն սկզբունքալին, արմատական խոտորումներ այս 'երկուսի միջև' գրքերի ըստ բնույթի որոշման և նրանց ընդհանուր բանակի ու հերթականութեան տեսակետից, թե՞, հիմնականում, համընթաց են: Թանասիրական հետախուզումները և հենց թեկուզ հզանցիկ համեմատութիւնը առարկայական այդ աշխատութիւնների ցանկերի հետ՝ ցույց են տալիս, որ մատենագիտութեան տեսարան Արասի որդի Գրիգորին «ճանօր են — որչափ կերևայ — Սարկաւագի «Կարգադրութիւնքը»¹², «վասն զի, — հիմնավորում է՝ իր հետևողութիւնը՝ ն. Ակիւնյանը, — կրկին բաժանում — «սուրբ»

⁹ Ն. Ակիւնյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 42—43:

¹⁰ Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 77:

¹¹ Ի. զեպ, «Սարկավագի մտա եթե չի գործածվում «լալն» տերմինը, ապա իր ցուցակի «Ահա կատարեցան նոր կատարանքն» և «Ահա կատարեցան Հին կատարանքն» ավարտական ծանոթագրութիւններից առաջ բերած մատչանների թվարկումով նույնպէս ընդգրկում է Աստվածաշնչի բոլոր այն գրքերը, որոնք «Պատճառաց գրքում» ներկայացված են «լալն գրեանք»-ի տակ:

¹² Ն. Ակիւնյան, նշվ. աշխ., էջ 30:

(կամ ըստ Գրիգորի «լայն») և «նուր» գրեւե—Սարկաւագէ Են և... նուրերն, նոյն Են գրերէ յէականս Սարկաւագի ցանկին հետ»¹³:

Ակինյանի պնդումը մատենագրության տեսակավորման հարցում Սարկավագի առաջնայնության մասին՝ Արասի որդի Գրիգորի նկատմամբ ճիշտ լինելով հանդերձ, առարկություն է վերցնում «սուրբ» (գրեանք) արտահայտության բնկալումը նրա կողմից իբրև «լայն» (գրեանք) արտահայտության համանիշ կամ համադր հասկացություն: Իրականում, սակայն, բոլորովին էլ այդ այդպես չէ: Սարկավագի մտա «սուրբ գրեանք» արտահայտությունը վերաբերում է ոչ միայն «Կարգադրութեան» Էնթաբաթին հանդիսացող նոր և Հին կտակարանների մատչանների սահմանադամանք «նուրբ» գրքերից, այլև «նուրբ» գրքերին՝ որպես ընդհանուր բնութագրող վերնագրի բաղկացուցիչ հատված: Այս հարցի վրա առանձնապես հրավիրում ենք ընթերցողի ուշադրությունը, որովհետև ն. Ակինյանի այս տեսակետը նույնությամբ ընդունվել է նաև այլ բանասերների կողմից և հիմք ծառայել սխալ դիտակետից մեկնած գատողությունների: Այս հարցին հանգամանորեն կանգնողաոնանք քիչ հետո:

Նշենք, սակայն, որ մատենագրության տեսակավորման հարցում Սարկավագի նորամտության առաջնայնությունը ժխտում է վաստակաշատ բանասեր Հ. Անասյանը իր «Հայկական մատենագիտություն» մեծարժեք աշխատության մեջ՝ գրելով. «ԺՊ դարում հայկական մատենագիտության պատմության մեջ երևան են գալիս երկու նոր տերմիններ, որոնք կապվում են գրականության տեսակավորման հարցում մի նոր հասկացողության հետ: Խոսքը լայն և նուր անվանված գրքերի մասին է: Գրականության նման բաժանման հասկացողությանն առաջին անգամ պատահում ենք Գրիգոր Արասյանի կազմած «Գիւղ պատեհառաց» երկում...»¹⁴:

Նման պնդումը, ինչպես վերը տեսանք, չի արդարացվում փաստերի լույսի տակ. Հ. Անասյանը տվյալ դեպքում անտեսում է ոչ միայն Գրիգորից շուրջ մեկ դար առաջ ապրած հանրաձանաչ գիտնական Սարկավագի «Կարգադրութիւնը գրոց»-ում մատենագիտական տեսանկյունով օգտագործված «նուրբքն» տերմինը, այլև Սարկավագից էլ դեռ շատ առաջ մեր մատենագրության մեջ կիրառություն գտած «նուրբ բանիւք» կամ «նուրբ տեսութեամբ» արտահայտությունները, որոնք և հիմք են հանդիսացել Սարկավագի համար մատենագրության նման տեսակավորման:

Այսպես, 1106 թ. գրված մի հիշատակարանում կարդում ենք. Սարգիս վարդապետն «...մեկնէլ զամենայն, ոչ նուր բանիւք և ոչ զեղջուկ՝ այլ զմիջակ...»¹⁵: Այս քաղվածքից ինքնբուստիանքյան բխում է, որ դեռևս XII դ. հենց սկզբներին մեր ուսումնականների շրջանում որոշակի բմբունում է եղել երեք տարբեր բնույթի սճերի մասին, որոնք իրենց առանձնահատկություններով հակադրվում են իրար. ա) «նուրբ», բ) «զեղջուկ» և գ) «միջակ» «բանիւք» արտաբերված մեկնություններ կամ գրություններ:

1176 թ. Շնորհալու մասին վարքագրական բնույթի մի հիշատակարանում ասված է. «...Ընթեանոյր և որոնէր և քննէր անդադար զխորին միաս գրոյ նուր տեսութեամբ...»¹⁶: Ինչպես նկատելի է այս մեջբերումից, խոսքի կամ

13 Անդ. Ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.:

14 Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, էջ XIII (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

15 Գ. Հովսեփյան, Յիշատակարանը ձեռագրաց. Անթիլիաս (Բեյրութ), 1951, էջ 299:

16 Անդ. էջ 426:

գրվածքի «նուրբ տեսութեամբ» բնութագրումը հենց ա՛յն հիմքն է, որով Սարկավագից սկսած միջնադարի մեր ուսումնականները հատորոշում են համապատասխան առանձնահատկություններով օժտված գրքեր: Այս առումով էլ ուշագրավ է նաև 1129 թվականին գրված Սարկավագի կենսագրի վկայությունը, որտեղ կարդում ենք «...Որոց և զկնի (Յովհաննէս Սարկաւագն—Լ. Խ.) կրթէր, արկանէր ի գիրս նուրբ և դժուարալուրս...»¹⁷:

Այս բուրբից հետևում է, որ ոչ միայն «նուրբ» խոսվածքի կամ գրվածքի բնորոշումը արտացոլված է եղել մեր մատենագրական ազդյուններում՝ Արասի որդի Գրիգորից և մինչև անգամ Սարկավագից շատ և շատ առաջ, այլև իբրև մատենագիտական տերմին դարձյալ շրջանառության մեջ մտած է եղել Գրիգորից շուրջ մեկ դար առաջ:

Ճիշտ մեկնակեանից ելնելով, Ռ. Իշխանյանը թեև առարկում է¹⁸ Հ. Անասյանի այս կարծիքի դեմ, բայց ինքը, իր հերթին, միաժամանակ անում է մի պնդում, որի հետ շենք կարող համաձայնել. «Յուցակի մեջ նուրբ գրքերին նվիրված հատվածի մասին խոսելիս չի կարելի մոռանալ նաև,— գրում է նա,— որ միջնադարում նրբերի հայտնի գիտակր եղել է ոչ Մխիթար Այրիվանեցին, ոչ Արասի որդի Գրիգորը և ոչ ա՛յլ ոմ, բայց, միայն Հովհաննէս Սարկավագը...»¹⁹: Նման հավաստումը անհարիր է փաստերին. իրականում, «միջնադարում նրբերի հայտնի գիտակ» մարդիկ եղել են ոչ միայն նշված ուսումնականները հավասարապես, այլև մեր դպրության ներկայացուցիչները բնգհանրապես: Եթե նշված ուսումնականները հավասարապես նուրբ գրքերի «բաշատեղյակ» մարդիկ չլինեին, ապա ի վիճակի չէին լինի ոչ այդ ծրագրի հիման վրա աշխատություն գրելու տեսական բնույթի և ոչ էլ դասագիրք-ձեռնարկ պատրաստելու:

Այնուհետև. Հ. Անասյանի նշված աշխատության ներածականում «Կարգադրութիւնք գրոց» մատենագիտական երկի «նուրբքն» կոչված գրքերի ցուցակի հեղինակի որոշման հարցում նկատելի է ակնհայտ վրիպում, որ մատնանշել է Ռ. Իշխանյանը²⁰: Հ. Անասյանի կարծիքով՝ «Կարգադրութիւնք գրոց»-ի «նուրբքն» կոչված գրքերի ցուցակը որպես թե օրգանական ամբողջություն չի կազմում «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց»-ի սկզբի՝ Նոր և Հին կտակարանների մատչանների ցուցակի հետ միասին:

Իբրև իր փաստարկման հիմնական կոմպան Հ. Անասյանը մատնացույց է անում այն պարագան, որ Սարկավագին վարագրվող «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց»-ում որպես թե անհարիր է հնչում «նրբերի» բաժնում հիշատակված Քերականի, Հերմեսի, Պորփյուրի և Արիստոտելի աշխատությունների առկայությունը իբրև «նուրբ» մատչանների: Նա գրում է. «Նուրբ գրքերի հարցում մասնավորելով մեր խոսքը հիշյալ «Թիւմ նուրբ գրեանց» բնագրի վրա (Բնագիր Գ), որը նույն է Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրության մեջ գտնվող նուրբ գրքերի ցուցակի հետ, պետք է ասել, որ բանասերները նրա հեղինակ համարում են Հովհաննէս Սարկավագին, որովհետև ժամանակագրության մեջ ցուցակը հաջորդում է Սարկավագի «Կարգադրութիւնք գրոց սրբոց» ցուցակին, առանց հաշվի առնելու, որ նրբերի մեջ գտնվող Քերականը, Հերմեսը, Պորփյուրը

17 Անդ, էջ 337:

18 Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 90:

19 Անդ, էջ 93 (Ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.)

20 Տե՛ս անդ, էջ 90—93:

րը. Արիստոտելը չէին կարող համարվել «զոց սրոց» շաբաթի մեջ»²¹: Այնտեղ նկատենք, սակայն, որ Հ. Անասյանի տարբերակված մոտեցման պահանջը՝ էլնելով սոսկ իր այն պնդումից, որ հիշյալ աշխատությունները իրը չէին կարող համատեղվել «սուրբ գրոց» ընդհանուր վերնագրի տակ, թույլ կտան է: Բանն այն է, որ եկեղեցու կողմից ընդունված և վավերական համարված բոլոր այն գրքերը, որոնք հանձնարարելի են ինչպես ընթերցման, այնպես և վարդապետականներում ուսուցման համար՝ անկախ նրանից, թե դրանք եկեղեցական գրքեր են կամ «արտարին» գրքեր (այդ թվում՝ Քերականի, Հերմեսի, Պորփյուրի կամ Արիստոտելի աշխատությունները), բոլորն էլ, իրեն վարդապետական ձևանարկներ, «սուրբ գրոց» շաբաթին են պատկանում: Այնպես որ ո՛չ մի հակասություն չկա այդ հարցում: Հ. Անասյանը իր այս ենթադրության մեջ, ակներևաբար, հենվում է ն. Ակինյանի կարծիքի վրա, որի խոցելի լինելը վերը ցույց տրվեց: Մինչդեռ Ա. Կարիերը հիշա է բմբռնել Սարկավագի մատենագիտական աշխատության կառուցվածքը, երբ գրում է «Սուրբ գրքեր այնտեղ (իմա՝ «Կարգադրութեան» մեջ—լ. Խ.) երեք խմբերի են բաժանված. առաջին՝ նոր կտակարանը, երկրորդ՝ Հին կտակարանը և երրորդ՝ Աստվածաշնչից դուրս գտնվող՝ նուրբ, խոր գրքեր («նուրբքն»)»²²:

Ռ. Իշխանյանը այս հարցում կանգնած է նույն տեսակետի վրա, ինչ Հ. Անասյանը. նա նույնպես կարծում է, թե Արիստոտելի, Պորփյուրի աշխատությունները թեև եկեղեցու կողմից «հանձնարարվում» էին, բայց դրանք, իբր, «սուրբ» մատյաններ չեն համարվել. և նա դարձանք է հայտնում, թե ինչո՞ւ Այրիվանեցին սարկավագյան ցուցակը համարել է «Կարգադրութիւն գրոց սրոց»՝ ա՛յն դեպքում, երբ վերոհիշյալ փիլիսոփայական և քերականական աշխատությունները որպես թե չեն պատկանում «սրոց» մատյանների շարքին. «Այլ բան,— գրում է նա,— որ Արիստոտելի, Պորփյուրի գրքերը և Քերականը չեն համապատասխանում Մխիթար Այրիվանեցու կողմից սարկավագյան ցուցակին տրված ընդհանուր անվանը (իմա՝ «սրոց»—լ. Խ.): Իրոք, ինչո՞ւ է Այրիվանեցին «Կարգադրութիւն գրոց սրոց» անվանել Սարկավագի գործը, եթե այնտեղ նշված բոլոր գրքեր այդպիսիք չէին»²³: Մեր կարծիքով, ոչ մի հակասություն չկա Մխիթար Այրիվանեցու «սուրբ գրոց» ընդհանուր բնութագրման և սարկավագյան ցուցակի մատյանների միջև. միջնադարում արտագրված բոլոր գրչագրերը, այդ թվում և՛ պատմագրական, իրավական, քերականական, փիլիսոփայական և այլն, մեր դպրության ներկայացուցիչների կողմից դիտվել են իբրև «սուրբ» մատյաններ. մեր գրիչները իրենց հիշատակարաններում ամեն անգամ գրել են՝ «չիշեա զսուրբ տառս գծողին...»: Ռ. Իշխանյանը, նշելով հանդերձ, որ «քիչ չեն դեպքերը, երբ հին ձևագրերի մեջ սուրբ գրքեր (սուրբ տառս, սուրբ գիրս) են համարվում Խորենացու, Բուզանդի, Փարպեցու և այլ հեղինակների պատմական գրքերը, նույնիսկ՝ Գոշի դատաստանագիրքը»²⁴ (իսկ ինչո՞ւ՞ «նույնիսկ» Գոշի Դատաստանագիրքը—լ. Խ.), սակայն մատենագիտության տեսության առումով հիշա չի մեկնարանում այս իրողությունը. իրեն թվացող այս երկվությունը նա վերագրում է «միջնադարում

21 Հ. Անասյան նշվ. աշխ., էջ XVI—XVII (ընդգծումը մերն է—լ. Խ.):

22 A. Carrière, Une Version Arménienne de l'Histoire d'Assanethe, էջ 478 (ընդգրծումը մերն է—լ. Խ.):

23 Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 91 (ընդգծումները մերն են—լ. Խ.):

24 Անդ, էջ 93—94 (ընդգծումը մերն է—լ. Խ.):

այնքան էլ որոշակի»²⁵ ըմբռնման բացակայությանը սուրբ մատյանների որոշման հարցում. ընդ որում, միաժամանակ Ռ. Իշխանյանը պնդում է, որ «տարբեր ժամանակ տարբեր հեղինակներ չուրովի են հասկացել և օգտագործել» ինչպես այս, այնպես և նուրբ, լայն, մեկնողական, արտաքին մատենագիտական տերմին-հասկացությունները²⁶: Հարկ է նշել, սակայն, որ այս պնդումը նույնպես չի համապատասխանում իրականությանը: Միջնագարի ողջ ընթացքում, ինչպես ցույց է տալիս մատենագրական աղբյուրների բնական վերլուծությունը, նման հետևության համար հիմք չկա. աներկբայելի իրողությունն այն է, որ մեր դպրության ներկայացուցիչները շատ հստակ և որոշակի կերպով ոչ միայն ըմբռնել և տարբերակել են մատենագիտական այդ տերմինների բովանդակությունը, այլև ըստ այդմ էլ մշակել են ուսումնասության ամբողջ ծրագիրը վարդապետարաններում ու համալսարաններում և կենսագործել այն: Հետագայում, միայն «արտաքին գրեանց» ցուցակներում եթե նշվում են նաև հավելագիր աշխատություններ, բացի անտիկ աշխարհի մտածողների որպես այդպիսին ճանաչված և ընդունված երկերից, ապա դա նույնպես բնավ չի հակասում «արտաքին գրեանց» սահմանադատման հիմքում դրված սկզբունքից: Այսպես, մատենագիտական ցուցակների բնությունից պարզվում է, որ եթե Արիստոտելի և Պորփյուրի աշխատությունների հետ միասին հիշվում են նաև Որոտնեցու և Տաթևացու մեկնությունները դրանց վերաբերյալ, կամ Մովսես Քերթազի քերականական մեկնությունը, Արիստակեսի «Գրչության արվեստի» մասին գրած աշխատությունն ու նրա վերաբերյալ Տաթևացու մեկնությունը, ապա այդ այն պատճառով է միայն, որ առաջիկայի բնույթով դրանք բոլորն էլ պատկանում են ոչ թե աստվածաբանական երկերի շարքին, այլ՝ փիլիսոփայությանն ու բնականությանը, որոնք և «արտաքին գրեանց» էությունն են հանդիսանում:

Այնուհետև. Հ. Անասյանը, անջատելով Սարկավազի մատենագիտական ցուցակից «նուրբը» բաժինը, վերագրում է այն ոչ թե Սարկավազի հեղինակությանը, այլ Մխիթար Այրիվանեցուն: Նա այդպես էլ գրում է. «Այրիվանեցին նուրբ գրքերն ինքն է հավաքել ու դասավորել Ճառընտիրի մեջ և նրանց ցուցակն ինքն է կազմել...»²⁷: Այստեղից էլ հետևություն է արվում. որպես թե «նուրբ» մատենագիտական տերմինը Մխիթար Այրիվանեցին անմիջաբար վերցրել է ոչ թե Սարկավազից (մի բան, որ անհերքելի իրողություն է), այլ Արասի սրգի Գրիգորից: Հ. Անասյանի այս պնդումը նույնպես անհարիր է իրերի իսկական դրության հետ, ուստի և այն անվերապահորեն ժխտվել է բանասիրության մեջ²⁸:

«Նուրբ» գրքերի մասին ճշգրիտ պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև հետևյալ երկու հարցերին. ա) ի՞նչ բնույթի աշխատություններն են ընկալվել իրեն «նուրբ գրքեր» հայագետների կողմից. բ) իրականում՝ ի՞նչ բնույթի գրքերն են «նուրբ» կոչվել մատենագրության մեջ:

ա) «Նուրբ գրքերի» ընկալման և բացատրման հարցում զգալի տարակարծություն կա հայագիտական աշխատություններում: Ք. Պատկանյանը, Մխիթար Այրիվանեցու «Փամանակագրական պատմությունը» բնագրով և ուսուերեն

25 Անդ, էջ 94:

26 Անդ:

27 Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ XVII:

28 Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 90:

Քարգմանությունը հրատարակելիս, բնագրի «Ահա կատարեցան նուրբ գիրքն»²⁹ նախադասությունը Քարգմանել է որպես «Конецъ философскимъ книгамъ»³⁰: նշենք, սակայն, որ «Փիլիսոփայական գրքեր» մեկնությունը «նուրբ գրքերի» համար, ամբողջությամբ վերցրած, ճշգրիտ չէ, որովհետև, ինչպես ակնհայտ երևում է այդ ստորաբաժանման տակ ներկայացված գրքերի ցուցակից, այնտեղ համախմբված են ինչպես փիլիսոփայական (անտիկ և քրիստոնյա հեղինակների), այնպես և գերազանցապես ոչ-փիլիսոփայական երկեր: Պատկանչանի մեկնարանությունը նույնությամբ որգեգրում է Մ. Տեր-Մովսիսյանը³¹: Հայագետ Ա. Կարիերը երկրորդաբար՝ «խոր» (profond) բառով է բացատրում «նուրբ» բառը, ըստ որում, նշելով միաժամանակ՝ «գրքեր, որոնց ընթերցումը թույլատրելի և հանձնարարելի էր հավատացյալներին»³²: Այս մեկնարանությունը նույնպես բավարար չէ, որովհետև, ինչպես ճիշտ կերպով նկատում է Ն. Ակինյանը³³, այդ դեպքում անհասկանալի կլինեին Ռսկեբերանի, Աթանասի, Եվսեբիոս Կեսարացու և շատ ուրիշ եկեղեցական հայրերի գործերի շփշատակվելը «նուրբ գրքերի» ցանկում, բանի որ դրանք հավատացյալների համար ոչ միայն «թույլատրելի և հանձնարարելի» երկեր են եղել, այլև՝ պարտադիր: Ղ. Ալիշանը ավելի մոտ է կանգնած ճշմարտությանը, երբ, թեև հայեցողաբար, «նուրբ գրեանք» է համարում՝ «նախնեաց թողած ամեն զժուարիմաց և խրթին գրեանս»³⁴: Ն. Ակինյանը, այս հարցում հետևելով Ալիշանին, «ոճի պայմանականությամբ» է որոշում «նուրբ գրքերը» որպես «խորին ոճ» ունեցող երկեր³⁵: Պրոֆ. Ա. Գ. Արրահամյանը հարցի լուսարանմանը մոտենում է այլ կողմից, որը լրացուցիչ կարևոր հանգամանք է խնդրի գիտական լուծման համար: Նա գրում է. «Հնում «նուրբ» գիրք ասելով հասկանում էին տեսական, փիլիսոփայական բովանդակություն ունեցող աշխատությունները»³⁶: Հ. Անասյանը «նուրբ գրեանք» համարում է պարզապես «եկեղեցական և արտաքին մատենագիրների գործերը»³⁷: Ռ. Իշխանյանը մի դեպքում ընդունում է Ն. Ակինյանի³⁸, մյուս դեպքում՝ պրոֆ. Ա. Գ. Արրահամյանի տեսակետը³⁹:

բ) Անշուշտ, որևէ տեսակետի ստուգությունը ա՛յն շափով է հավաստի, ո՛ր շափով այն խարոխված է ոչ միայն հայեցողության, այլև մանավանդ՝ երկվույթների փաստաբնական վերլուծության վրա: Այդ պատճառով էլ իրերի իսկությունը հնարավոր է բացահայտել կամ հիմնավորել միայն վաղագույն շրջանից մեզ հասած վկայությունների մեկնարանման շնորհիվ: Այսպես, Կիրակոս Փանձակեցին, բնութագրելով Սարկավազի թողած գիտական ժառանգության լեզվա-ոճային առանձնահատկությունները, գրում է. «...Յոյժ իմաստուն էր այրն և աստուածային շնորհօք զարգացեալ, նորա բանքն ամենայն իմաս-

29 Մխիթարայ Այրիվանեցույ պատմութիւն ժամանակագրական, էջ 36:

30 Անդ, էջ 362:

31 Մ. Тер-Мовсисян, նշվ. աշխ., էջ 229:

32 А. Carriere, նշվ. աշխ., էջ 478:

33 Ն. Ակինյան, նշվ. աշխ., էջ 35:

34 Ղ. Ալիշան, նշվ. աշխ., էջ 255:

35 Ն. Ակինյան, նշվ. աշխ., էջ 34:

36 Ա. Գ. Արրահամյան, Հովհաննես Իմաստասերի մատենագրությունը, Երևան, 1956, էջ 111:

37 Հ. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ XVI:

38 Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 92:

39 Տե՛ս անդ, էջ 70, 79:

աասիրական ռնով, որպէս զԳրիգորի Աստուածարանին, և ոչ գեղջուկ...»⁴⁰: Ինչպէս նկատելի է ընդգծված բառերից, «իմաստասիրական ոճը» այստեղ հակադրված է «գեղջուկ» ոճին: Ինչպէս վերը մի այլ առիթով վկայակոչեցինք, Կ. Գաձակեցուց առաջ էլ շեշտված տարբերակում է տրվում «գեղջուկ բանի», «նուրբ բանի» և «միջակ բանի» միջև: Միջնադարի ուսումնականների մոտ լեզվա-ոճական առանձնահատկութիւնների բնորոշման համար անվազն երեք հիմնական ըմբռնումներ են եղել. մեկը՝ «իմաստասիրական ոճ» կամ «նուրբ բան», «նուրբ տեսութիւն», մյուսը՝ «գեղջուկ ոճ», իսկ երրորդը՝ «միջակ»: Նրանք տարբերակել են զրբեր, որոնք իրենց լեզվա-ոճային բնույթով բարձր են՝ «նուրբ տեսութեամբ» և պարփակում են «խորր մտքեր»: Այստեղից հետևութիւն՝ միայն տեսական մտածողությունը կազմակերպող և զարգացնող աշխատություններն են, որոնք զրված են համապատասխանաբար լեզվա-ոճային բարդ երփնեւանգով և ծառայում են աշխարհայացքի հիմնավորմանը, մատենագիտության մեջ տեսակավորվել են իբրև «նուրբ» զրբեր, ըստ որում, այդ ըմբռնման ոլորտում ընդգրկվել են ինչպէս եկեղեցական տեսարանների, այնպէս և «արտաքին» իմաստասերների աշխատութիւնները: Այդ նշանակում է, իբրև կողմնակի հետևութիւն, որ «նուրբ զրբեր» մատենագիտական հասկացութիւնը իր ծավալային հարաբերութեամբ անհամեմատ ավելի մեծ է, քան «արտաքին զրբեր» մատենագիտական հասկացութիւն-տերմինի ըմբռնումը:

Իսկ ինչպիսի՞ աշխատութիւններն են իբրև «նուրբ զրբեր» դիտվում: Նրկատենք, որ այդ կարգի երկերի ցանկում ընդգրկված են ինչպէս իմաստասիրական և քերականական, այնպէս և եկեղեցական բնույթի աշխատութիւններ, որոնց քանակը, ըստ սարկավագչան ցուցակի, հասնում է շուրջ 50-ի. դրանք են՝

«նուրբրն.

Փիլոն Թ գիրք.

Նախախնամութիւն Խ.

Նահապետացն Ա.

Հեսսեանցն⁴¹ Ա.

Այլարանութեանց Ա.

Առաջի որ ի լինելութեանց ՂԲ.

Բ. որ ի լինելութեանց ՉԲ.

Գ. որ ի լինելութեանց ԿԲ.

Դ. Երեկեցանն ՃԿԸ.

Գիւննէսիոսի Ե. գիրք.

Երկնաշին քահանայապետութեան ժն.

Եկեղեցւոյ քահանայութիւնն ՃԳ.

Աստուածային անուանցն ՃԲ.

Խորհրդական աստուածարանութեանցն Գ.

Թուղթրն ՃԲ.

40 Կիւակոս Գաձակեցի. էջ 113 (ընդգծումը մերն է—Լ. Խ.):

41 Տպագրված է Հեսսեցն, օգտագործված ձևագրում՝ Եսսեցն աղավաղված ձևերը (տե՛ս «Միսիրաւայ Այբիվանեցոյ պատմութիւն ժամանակագրական», էջ 35 և Մաշտոցյան մատենագրութեան, ձև. N 582, Թ. 39բ): Ուղիղ ձևն է՝ «Հեսսեանցն» (տե՛ս ն. Ակինյան, նշվ. աշխ., էջ 37):

Նիսացիքն է.

Բնութիւնն	ԼԳ.
Կազմութիւնն	ԼԲ.
Կուսութիւնն	Ի.
Փողովոցն	Ը.
Երգ երգոցն	ՃԴ.
Թ. երանութիւնքն	Ը.
Հայր մեր որ չերկ.	Ձ.

(Սերերիանոս Ա. գիրք)

Ի մէջ Քրիստոսասիրացն Ա.

(Գրիգոր) Աստուածաբանն. Գ. գիրք.

Քրիստոս ծնեալն	ՃԲ.
Յաղթեցայն	Ը.
Առ որսն	ՃԵ.
Որք չնգիպտուէն	ՃԱ.

Բարսղի գ. Գ. գիրք

Հարցողացն	ՅԿԱ.
Ձ. արէն	Բ.
Կուսութեան	Ա. ճառ

Եագրեայ Բ. գիրք

Կրօնաւորացն	ՃԲ.
Ճաւորքն	Ը.
Սահմանքն Դաւթի ԻԳ.	
Պրոկզի՝ Եղիազախաւան և	
Ամելախաւսի լուծմունքն	
Քերական ⁴²	ՄՃԱ.
Հերմէսն	Ա.
Պորփիրոս	ՆԱ.

Արիստաէլի Ե. գիրք

Ճ. ստորագրութիւնքն	
Պերիարմենասն	ՀԲ.
Առարինութեանցն Ա.	
Վերլուծութեանցն	
Էսկրն Դաւթի	
Պէտքն Մովսիսի	

Յովհաննու Մայրավանեցոյ Գ. գիրք

Երատվարքն.	
Հաւատոյ արմատն.	
Նոյնմակն.	

⁴² Գրանխոս Քրականացու աշխատութիւնը—Ը. Խ.:

Մեկնությունք շին և նոր կապահարանաց:

Սր. Երբեմի

Սր. Եպիփանուս

Ոսկերերանին

Կիրեղ Աղեքսանդր.

Ճառասաց հարապետացն հա-
նուրց և մասնաւորաց:

Ահա կատարեցան նուրբ գիրքն»⁴³:

Ինչպէս նկատելի է մատենագիտական այս ցուցակի կառուցվածքից, ոչ միայն սկզբում արվում են հեղինակի անունն ու նրա աշխատութիւնների բանակը ընդհանրապէս և ապա դրանց անվանական թվարկումը առանձին-առանձին, այլև նշված չորսքանչյուր աշխատութեան դիմաց մատնացույց է արվում նրա բաղկացուցիչ գլուխների ու ամփոփած ճառերի ընդհանուր թիվը:

Այնուհետև, բանասիրութեան մեջ Սարկավագի մատենագիտական այս ցուցակի կապակցութեամբ հարցադրում է արված հավանական ենթադրութեամբ: «Արդչոր այդ ցուցակը չի՞ օժանդակել նաև Գլաձորի ու Տաթևի և այլ համալսարանների ուսուցչապետներին որոշելու, թե ինչ նոր ձեռագրեր պետք է ընդօրինակվեն իրենց գրադարանների ունեցվածքը համալրելու նպատակով»⁴⁴: Առկախ մնացած այս հարցին, մեր ձեռքի տակ եղած Գլաձորի համալսարանի վերարկը չալ փաստերի ու կովանների օգնութեամբ, այժմ հաստատապէս կարող ենք ասել՝ այո՛, Սարկավագի մատենագիտական ցուցակը Գլաձորի համալսարանում նույնպէս կիրառութեամբ է գտել իբրև ձեռնարկ-դասագրքերի համալրման ծրագրային ուղեցույց:

Մասնավորելով մեր խոսքը «նուրբ գրքերի» մասին, ապա ընդհանուր կարգով նկատենք, որ դրանց ուսուցումը մեր դպրութեան մեջ համընդհանուր բնույթ է կրել ամբողջ միջնադարում. դրանցով ուսումնառութիւն են ձեռք բերել ինչպէս Արևելյան Հայաստանում, այնպէս և Կիլիկիան Հայաստանում:

3. «Արտալին գրեանք»:— Ինչպիսի՞ աշխատութիւններ էին ըմբռնում միջնադարի մեր ուսումնականները մատենագիտական այս տերմին-հասկացութեամբ, ինչո՞ւ հատկապէս «արտաքին» բառն են կիրառել մատենագրական առանձին երկերի բնորոշման համար, որը, առաջին հայացքից, նույնիսկ տարօրինակ է թվում: Արդչոր դա հակադրվում է այլ բնույթի երկերին, և եթե այս, ապա ո՞րն է նման հակադրութեան հիմքը:

Ինչպէս վերը ասվեց, «արտաքին» համարված աշխատութիւնները ամբողջութեամբ մտնում են մատենագիտական ավելի մեծ ըմբռնման ծավալի՝ «նուրբ գրեանք» մեջ: Դրա պերճախոս ապացույցը ոչ միայն Սարկավագյան ցուցակը, Մխիթար Այրիվանեցու Ճառքնախորք և Արասի որդի Գրիգորի «Պատճառաց գիրքն» են, որոնցում, ի հակադրութեան «լայն գրքերի», «նուրբերի» մեջ արված են ինչպէս եկեղեցական հայրերի տեսական աշխատութիւնները (որոնք գերակշիռ՝ 90 տոկոսն են կազմում «նուրբերի»), այնպէս և անտիկ փիլիսոփաների երկերը, որոնք ի սկզբանե անտի մեր մատենագրութեան մեջ հայանի են իբրև «արտաքին գրեանք»: Ա՛յն, որ «արտաքին գրեանքը» նաև

43 «Մխիթարայ Այրիվանեցոյ պատմութիւն ժամանակագրական», էջ 35—36:

44 Բ. Եշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 77:

«նուրբ գրեանք» են, ապացուցվում է նաև Արիստոտելի «Պերիարմենիաս» աշխատությանը տրված բնութագրումով՝ որպես միաժամանակ նաև «նուրբ և արտաքին» գիրք: «Այլև արար (Արիստոտել) գիրք նուրբ և արտաքին, և իր անունն կոչեց Պերիարմենէս...»⁴⁵:

Սակայն «արտաքին» կոչված մատենագրական երկերը, «նուրբերի» շարքին պատկանելով հանդերձ, որպես մատենագրական տեսությամբ բնութագրվող աշխատությունների առանձին խումբ, սահմանադատվում և առանձին ուսումնասիրվում են մեր վարդապետարաններում ու համալսարաններում: Ավելին, ուշադրալի աչն է, որ մեր դպրոցյան մեջ «արտաքին գրեանց» բացառիկ նշանակություն է տրված եղել, նույնիսկ եկեղեցական «նուրբ» գրքերին գերազաս: Սա շատ կարևոր հանգամանք է:

Ինչպես է ենթադրել, որ եթե կա «արտաքին գրեանք» արտահայտությունը, ապա պետք է լինի նաև «ներքին գրեանք» մատենագրական տերմին-հասկացությունը, որով կարող են հավաստվել նման տերմին-հասկացության ստեղծման անհրաժեշտությունն ու գոյությունը իրավունքը:

Եվ, իրոք, մատենագրական հազվագյուտ փաստերը հաստատում են, որ «արտաքին գրեանք» արտահայտությանը հակադրվում է «ներքին գրեանք» տերմին-բառակապակցությունը: Այսպես, Տաթևի համալսարանի երրորդ «լսարանի» բնույթը բացահայտելիս հիշատակագիրը վկայում է. «...Եւ ի միւսումն՝ զներքին և զարտաքին գրեանս...»⁴⁶: Ինչպես հետևում է ընդգծված բառերից, Տաթևի համալսարանի մի ամբողջ լսարան, բայց որում, ամենածանրակշիւր նրա երեք լսարանների մեջ, նախատեսված է եղել «ներքին և արտաքին գրքերի» ուսումնասիրմանը:

Ի դեպ, «ներքին» և «արտաքին գրեանք» հասկացությունների բնութան համար առաջին ենթադրությունը, բնականաբար, կլինի այն, որ «արտաքին գրեանք» արտահայտությունը նշանակի ընդհանրապես թարգմանական գրականություն, ի տարբերություն հայեցի՝ բնիկ գրականության, որի համար և օգտագործվում է «ներքին գրեանք» արտահայտությունը: Բայց նման հետևությունը չի հավաստվում մատենագրական վկայություններով և անհարկ է իրարի փաստական գրությունը:

Հարցի լուսարանմանը որոշ լույս է սփռում աղբյուրներում եղած այն հավաստումը, բայց որի միջնադարում եղել են ոչ միայն «ներքին և արտաքին գրեանք», այլև «ներքին և արտաքին ուսմունք», այլ կերպ ասած՝ ուսումնական որոշակի երկու տարբեր բնագավառներ: Ներսես Շնորհալու մասին մեկ հասած վարքագրության մեջ, Գրիգոր Մագիստրոսի ուսումնառության կապակցությամբ ասվում է, որ նա «չո՛ժ իմաստուն և հանճարեղ, և ներքին և արտաքին ուսմամբ ներակրթեալ վարժմամբ ի մանկական տիոց հայկական և յունական դպրութեամբ. մինչև հասեալ ի հոկտորական աստիճան փիլիսոփայութեան»⁴⁷:

Եթե «ներքին և արտաքին գրեանք», ինչպես և «ներքին և արտաքին ուսմունք» բնութանների հակադրման հիմքում ընկած չէ բնիկ՝ հայեցի և թարգմանական գրականությունների սահմանադատման սկզբունքը, ապա ո՞րն է նման բնորոշումների հիմքը: Պետք է ասել, որ «ներքին և արտաքին գրեանք»,

⁴⁵ 2. Անասյան, նշվ. աշխ., էջ XV1:

⁴⁶ Մատենագրան, ձեռ. № 7823, Բ. 26ր:

⁴⁷ «Մերոյն ներսեսի Շնորհալույ Պատմութիւն վարաց», «Սոփերք հայկականք», ԺԳ, Վենն տիկ, 1854, էջ 13:

ինչպես և «ներքին և արտաքին ուսմունք» բնորոշումների հիմքը սկզբնական շրջանում եղել է տեսական՝ աշխարհայացքային, և ոչ լեզվական (ազգայինի և ալլազգայինի հակադրություն): Այդ բաժանումը կատարվել է քրիստոնեական աշխարհայացքի մաքրուման ժամանակաշրջանում՝ ընդդեմ հեթանոսական և, մասնավորապես, անտիկ աշխարհի գաղափարախոսության: Բոլոր այն ուսմունքներն ու մատենագրական ստեղծագործությունները, որոնք քրիստոնեական գաղափարախոսության արգասիքը չեն, համարվեցին «օտար գրեանք» և «օտար ուսմունք», իսկ քրիստոնեական գաղափարախոսությունը՝ աստվածաբանությունը և նրա ստեղծած ամբողջ գրականությունը՝ «ներքին ուսմունք» և «ներքին գրեանք»:

Այդ պատճառով էլ պատահական չէ, որ մեր մատենագիրները, ելնելով աշխարհայացքային իրենց գիրքերից, անտիկ աշխարհի մտածողներին վկայակոչելիս նրանց բնութագրում են կա՛մ իբրև «արտաքին իմաստունքն», կա՛մ պարզապես որպես «արտաքինքն»: Այսպես, Եզնիկ Կողբացին, հակաձառելով և լուրջ փաստարկներով հերքելով անտիկ աշխարհի գիտական ներկայացուցիչների գրույթները բնագիտական այս կամ այն երևույթի վերաբերյալ, գրում է. «Եւ ոչ երկինք շրջին. զորմէ ասեն արաափին իմաստունքն՝ թէ՛...»⁴⁸: Պատմահայր Խորենացին, խոսելով այն մասին, թե ինչի՛ց է սկսելու իր պատմագրությունը, ասում է. «Եւ սկսայց յորոց և այլք, որք յեկեղեցւոջ և ոչր ըստ Քրիստոսի, աւելորդ համարելով զարաափնոցն երկրորդել յազագս ի սկզբանն առասպելս...»⁴⁹:

Ասվածից հետևո՞ւմ է, որ «արտաքին գրեանք» և «արտաքին ուսմանք» նրկատմամբ բացարձակ ժխտողական վերաբերմունք ունեւ քրիստոնեական գաղափարախոսությունը՝ ամբողջությամբ վերցրած նրանց բոլոր գրականությունների նկատմամբ և պատմական բոլոր ժամանակաշրջաններում: Իհարկե՛՛ ո՛չ: Նա վերցնում էր նրանցից միայն ա՛յն, ինչ օգտակար և պետական էր քրիստոնեական աշխարհայացքի հիմնավորման և զարգացման համար:

Բանն այն է, որ քրիստոնեության գաղափարախոսները, հենց իրենց աշխարհայացքի հիմնավորման և զարգացման, ինչպես և թշնամական հոսանքների դեմ պայքար մղելու համար, հարկադրված էին ուսումնասիրել և յուրացնել անտիկ աշխարհի գիտական նվաճումները. փիլիսոփայությունը, դիալեկտիկան, հոետորական արվեստը, լեզվի իմացությունը՝ բերականությունը և այլն նո՛ւյնքան անհրաժեշտ էին աստվածաբանական գրույթների հիմնավորման և պրոպագանդան, ինչպես և պաշտպանության համար, որքան քրիստոնեական աշխարհայացքն ինքնին: Իսկ այդ գիտությունները՝ մշակված ուսմունքների ձևով իբրև տեսական համադրությունների սխեմա, ստեղծված և պարզացված էին անտիկ աշխարհի գիտնականների կողմից: Այդ իսկ պատճառով՝ որքան կարևոր և հարգի էր «ներքին գրեանք» և «ներքին ուսմանք» իմացությունը, նույնքան և անհրաժեշտ էր, ուստի և խրախուսելի «արտաքին գրեանք» և «արտաքին ուսմանք» հմտությունը: Հետևաբար, ոչ շրջանում արդեն, «արտաքին ուսմունքը» կամ «արտաքին գրեանքը» նոր իմաստավորում էր ձեռք բերել, այսինքն՝ այնպիսի՛ն, որը տեսական-գիտական և իմացաբանական հիմնավորումն է տալիս աշխարհայացքայինի:

48 Եզնիկ Կողբացի, Եղծ ազանգոց, Վենետիկ, 1826, էջ 187 (ընդգծումը մերն է.—Ն. Խ.):

49 «Մովսիսի Խորենացու Պատմութիւն հայոց», 1827 Վենետիկ, էջ 23 (ընդգծումը մերն է.—Ն. Խ.):

Ի դեպ, «արտաքին» համարված այս աշխատությունների թվին է պատկանում, որքան էլ տարօրինակ է թվում առաջին հայացքից, նաև Գավիթ Անհաղթի «Գիրք սահմանաց» կոթողային երկասիրությունը: Բանն այն է, որ տեսական բարձր մակարդակով գրված սույն աշխատության հեղինակը թեև անտիկ աշխարհի ներկայացուցիչ չէ՝ ազգային իր պատկանելությամբ, սակայն արժարժած իր հարցադրումներով ու գրույթներով և նրանց տված իր մեկնաբանություններով, իսկն ասած՝ անտիկ մտածողության հանրագիտարան է հանդիսանում. նրանում գիտական խորաբնին վերլուծության և բնդհանրացման են ենթարկված անտիկ աշխարհի նշանավոր մտածողների՝ ստոիկյանների, էպիկուրյանների, Սոկրատի, Պլատոնի, Արիստոտելի և այլոց աշխատություններն ու նրանց տեսությունները: Այդ պատճառով էլ պատահական չէ, որ Գավթի Սահմանաց գիրքը ամբողջ միջնադարում ծառայել է իբրև ներածություն՝ նախապատրաստական առաջին ձեռնարկ «արտաքին գրոց» համար:

4. «Վարդապետական գրեանք»:—Մեր դպրության մատենագիտական տեսության համաձայն, գրքագիտական ամենալայն բնդգրկումն ունի սույն տերմին-հասկացությունը: Այս տեսակավորման մեջ են մտնում ինչպես «լայն», «նուրբ», «արտաքին» աշխատությունները, այնպես և պատմագրական, իրավաբանական, բժշկագիտական, տոմարական-թվաբանական, աստղաբաշխական, երաժշտական և այլ հուշարձանները, մի խոսքով՝ բոլոր այն մատենագրական երկերը, որոնք ուսուցման համար էին նախատեսված:

Այս տեսակետից ուշագրավ է Գլաձորի համալսարանի ուսուցիչ Եսայի Նշեցու դասախոսական աշխատանքների բնույթի մասին Հակոբ Թագորցու հաղորդած վկայությունը. «Յորում կամք դեգերեալ ի գրունս սորա (իմա՝ Եսայեայ Նշեցույ—Լ. Խ.),—գրում է նա,—բազումք աշակերտեալ բանին ճշմարտութեան. զոր լուսաւորեալ բացայայտէ զբազում խրթին և զժուարալուծանելի և անյայտ իմաստս ծածկեալս, զոր ի գիրս Հին և Նոր Կտակարանաց և Վարդապետական առից, որ ի բազում ժամանակաց խցեալ ի հարանց նախնականաց...»⁵⁰: Այս քաղվածքում «վարդապետական տառից» արտահայտությունը նույնն է, ինչ «վարդապետական գրեանց» կամ «վարդապետական մատենից» տերմին-հասկացությունները:

Այս նույն բմբանումն է հավաստվում նաև Մովսես Երզնկացու բնդօրինակած Աստվածաշնչի (Մաշտոցյան մատենադարան, N 177, ԺԳ դ.) երկու վկայություններում. առաջին հիշատակագրության մեջ զգուշացում է արվում. բոլոր նրանք, որոնք «դասասաց» վարդապետին շեն տրամագրի աստվածաշունչ մատչանները, մեկնությունները, «նուրբ» գրքերը և առհասարակ վարդապետական աշխատությունները, կզրկվեն «արքայության զոնից» ներս մտնելու «բախտավորությունից», քանի որ այդ մատչանները բոլորն էլ նախատեսված են «վասն դասի»: Այս խիստ ուշագրավ հիշատակագրությունը բերում ենք ամբողջությամբ. «Որ զգիրքս դաստուածաշունչս և կամ զմեկնչերն և զնրբերն և զինչ վարդապետական գիրք կայ խնայէ դասասաց վարդապետի, փակեալ լիցի նմա դուռն արքայութեանն աստուծոյ, զի զգրեանքդ վասն դասի եմք գրել ի դուռն սուրբ Լուսաւորչիդ, որ փակէ և շտա՝ փակեալ լիցի նմա կենացն մուտ, ամէն»⁵¹: Այս քաղվածքում «վարդապետական գիրքը» լիովին

50 Ղ. Ալիշան. Միտական, էջ 133:

51 Մատենադարան, ձեռ. 177, Թ. 12բ:

համարժեք է հնչում նշեցու կապակցությամբ բերված «վարդապետական տառից»-ի մեր մեկնարանությունը:

Ի դեպ, հայագիտական գրականության մեջ թյուր կարծիք է հայտնված այս բաղվածքում քննարկված «վարդապետական գիրք» մատենագիտական տերմին-հասկացության առթիվ: Մ. Ճեր-Մովսիսյանը «վարդապետական գիրք» տերմին-հասկացությունը մեկնում է իբրև «աստվածաբանական գրքեր» («ДОГООСЛОВСКИЕ КНИГИ»)⁵², որն անընդունելի է: Մատենագրական աղբյուրները աներկբայելի հավաստմամբ հուշում են, որ վարդապետական գրքերը մեր դպրության մեջ գործածություն գտած առհասարակ բոլոր այն երկերն են, որոնք նախատեսված են եղել իբրև ձեռնարկ-դասագիրք⁵³:

Այս տեսակետից բնութագրական է նաև նույն ավետարանում միևնույն գրչի մի այլ հիշատակագրությունը, որում առավել ուժգին սաստում է նա բոլոր նրանց, որոնք կթաքցնեն «վարդապետական գրեանք» կոչված գրչագրերը նույնիսկ շրջակա դպրեվանքների դասատուներից. շանսացողներին նա նզովում և անիծում է, քանի որ, ինչպես դիպուկ համեմատությամբ հիմնավորում է իր հորդերականը՝ «զէնն զինաւորին է», հետևաբար և՛ վարդապետական գիրքը՝ վարդապետին. «Որ դաստուածաշունչ և կամ դաչլ վարդապետական գրեանք, որ ի սուրբ Լուսաւորիչս կա, յաղագս յաշաղանաց խնայէ, որ ի շուրջակա վաւօրեայիդ դասատուն լինի, եղիցի քնդ անիծիւք իբրև զայն ծառայն, որ քաճոյց զարծար տեառն իւրոյ և իբրև զայն, որ ինքեանք ոչ մտին և որ մտանէին շտային քոյլ մտանել. և զնոյն անէծս ծառանդեսցէ. և այս բաւական է. զի զէնն զինաւորին է, և կատարողն եղիցին արհնեալ, ամէն»⁵⁴:

Այս երկու հիշատակագրությունների բնությունից բխում է, որ նշված բնույթի մատենագրական երկերը գտնվելիս են եղել «սուրբ Լուսաւորիչ» դպրեվանքի գրադարանում, որից «դասասաց» վարդապետների ազնաւ կերպով օգտրվելու պահանջ է առաջադրվում: Այս դրագարանի հասարակական հիմունքներով գործելու ենթադրության մասին վկայում է նաև այն, որ նույնիսկ «շրջակա» դպրեվանքների դասատուները առանց այլևայլության պետք է օգտվեին աստվածաշունչ մատչաններից, «նուրբ գրքերից» և առհասարակ «վարդապետական» գրչագրերից:

«Վարդապետական գրեանք»-ի բմբունումը իբրև, ուսումնական ձեռնարկներ՝ ոչ մի տարակույսի առիթ չի տվել մատենագրական աղբյուրներում՝ քննհույ մինչև XVII դ. ներառյալ. դա պարզ երևում է նաև մատենագետ Վարդան Բաղիշեցու XVII դ. վերջին կազմած՝ Ամիրզոլու վանքի գրադարանի ցուցակից, որը վերնագրված է՝ «Այս են վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամիրզոլու, համարով անչինչ իշատակ գրեալ իմովս ձեռամբ Վարդանայ վարդապետին»⁵⁵: Ըստ որում, սույն վերնագրի տակ բերվում են բոլոր այն գրչագրերը, որոնք միջնադարի մեր դպրության մեջ ծառայել են իբրև ուսուցման համար նախատեսված դասագիրք. ընդ որում, պատմագիտական, աստվածաբանական

52 М. Тер-Моссесян, նշվ. աշխ., էջ 229:

53 Այս հարցում հիշտ մոտեցում է ցուցաբերում Հ. Անասյանը, տե՛ս նրա նշվ. աշխ. (Գ XVII—XVIII: Հմմտ. նաև Ռ. Իշխանյան, նշվ. աշխ., էջ 59—60):

54 Մատենագրան, ձեռ. № 177, ք. 608բ—609ա:

55 Տե՛ս «Արարատ», էջմիածին, 1903, էջ 178—183:

գրքերի հետ բերվում են նաև «արտաբնոց» և «նուրբ գրեանց» ստորաբաժանումներով Ամիրզոլի դպրեվանքի մատենադարանում առկա բոլոր գրչագրերը:

* * *

Այսպես, ուրեմն, միջնադարի հայ դպրության «լայն գրեանք», «նուրբ գրեանք», «արտաբնոց գրեանք» և «վարդապետական գրեանք» մատենագիտական ցանկերը բուն իսկ ծրագիրն են կազմել միջնադարյան Հայաստանի ուսումնագիտական կենտրոնների բարձրագույն ուսումնառության՝ վարդապետական կրթության: Ուսումնագիտական այդ տերմին-հասկացությունների բացահայտումը կարևոր նշանակություն ունի միջնադարի մեր դպրության բովանդակությունը իր ամբողջ խորությամբ ու լայնությամբ բմբունելու տեսակետից, ինչպես և հնարավորություն է բնձնում ուրվագծելու միջնադարի ուսումնականների ու մտավորականների ձևեր բերած գիտելիքների բնույթն ու ամբողջ հանրագումարը:

Л. Г. ХАЧЕРЯН

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ АРМЯНСКОЙ СРЕДНЕВЕКОВОЙ БИБЛИОЛОГИИ

Автор статьи рассматривает распространенные в средневековой армянской книжности термины: «լայն գրեանք», «նուրբ գրեանք», «արտաբնոց գրեանք», «վարդապետական գրեանք», «սուրբ գրեանք», которые условно можно перевести как «широкие» (так называлась Библия со всеми её книгами), «тонкие» (теоретические, мировоззренческие сочинения), «внешние» (труды дрезнегреческих мыслителей), «учительные» (наставническая литература), «священные» (все книги, переписывавшиеся и читавшиеся в средневековой Армении имели общее название—священные) книги. Автор исследует также вопросы научно-библиологической классификации соответствующей им литературы.

В статье уточняется характер, содержание и цель вышеупомянутых видов книг, а также их значение для составления программы и организации учебно-воспитательного дела в средние века. Одновременно автор рассматривает в новом аспекте имеющиеся в арменоведении мнения по этому поводу.

L. G. KHATCHERIAN

SUR QUELQUES QUESTIONS DE LA BIBLIOLOGIE ARMENIENNE DU MOYEN AGE

L'auteur de l'article examine quelques termes usités dans la littérature arménienne médiévale: «լայն գրեանք», «նուրբ գրեանք», «արտաբնոց գրեանք», «վարդապետական գրեանք», «սուրբ գրեանք», qui peuvent être traduits conventionnellement par „livres larges“ (ainsi s'appelaient la Bible

avec toutes ses parties), „livres fins“ (les oeuvres théoriques et les oeuvres relatives à la conception du monde), „livres extérieurs“ (les oeuvres des penseurs de l'antiquité grecque), „livres instructifs“ (littérature éducative), „livres sacrés“ (tous les livres qui étaient recopiés et lus dans l'Arménie du moyen âge portaient l'appellation générale „sacré“). L'auteur étudie en même temps la classification des questions scientifico-bibliologiques de la littérature correspondant aux oeuvres sus-mentionnées.

Cette étude précise le caractère, le contenu et le but des livres précités, ainsi que leur importance pour la composition du programme et l'organisation du travail d'enseignement et pédagogique au Moyen Age. En même temps l'auteur examine d'un point de vue nouveau les opinions existant dans les études arménologiques relatives à ces oeuvres.